

Olvasáskultúra az ezredfordulón

GEREBEN FERENC

Olvasáskultúránk az ezredfordulón

„Az irodalom meghalt, éljen a könyvpar!”

(Márai Sándor)

A hetvenes és nyolcvanas években a médiumok meglehetősen élénk érdeklődése közepette regisztráltuk az Országos Széchényi Könyvtár (azóta megszűnt) olvasáskutató műhelyében a magyarországi olvasáskultúra korántsem öröndetes változási jegyeit: a könyv-olvasás gyakoriságának csökkenését, az olvasmányanyag kommercializálódását, stb. A betegség tüneteinek szaporodása közepette a műhelyen belül egyre jobban megerősödött az a meggyőződés, hogy az olvasáskultúra bajaira (más bajokhoz hasonlóan) a társadalom demokratizálódása hozhatna gyógyírt, mert „a demokrácia olvastat”. Az elgondolás racionális magját az adta, hogy a demokrácia szükségszerűen magával hozza – lokális és össztársadalmi szinten egyaránt – a társadalom legszélesebb köreinek döntési szükségletét. A döntésekhez – úgymond – információra, az információk rendszeres felkutatására és befogadására lesz szükség, s e befogadási aktusok jelentősrészt az írott betű közvetítésével fognak zajlani – gondoltuk. Azután egyszercsak elkövetkeztek a kilencvenes évek, és velük a rendszerváltozás, és váratlanul ránkmosolygott a demokrácia lehetősége. A tömegközlelési eszközök és az érdeklődőbb társadalom figyelme áthangelódott a politikára, és egyáltalán nem úgy tűnt, hogy a demokrácia valóban „olvastatna”: az olvasás és a kultúra ügye – mivel az állam *már nem*, a civil társadalom *még nem* tudott és/vagy akart törődni vele – elsikkadni látszott. (Igaz, ami a magyar olvasáskutatást illeti, gazdagodtunk is egy nagy lehetőséggel: végre vizsgálhatóvá vált a Kárpát-medencei magyarság egészének kulturális arculata, olvasói ízlése, és ezt a lehetőséget ki is használtuk.)

A rendszerváltozási folyamat belobbanása előtt 1985/86 telén volt Magyarországon az utolsó országos reprezentatív olvasásszociológiai felmérés.¹ A kilencvenes évek előrehaladtával, a kulturális érdeklődés érzékelhető apályos állapotában egyre többekben érlelődött a kíváncsiság: vajon a szabadság és a demokrácia világában hogyan alakultak olvasási szokásaink és beállítódásaink? Az MTA Szociológiai Intézete 1996-ban nagyszabású művelődésszociológiai felmérésre vállalkozott, ennek olvasással kapcsolatos kérdései és válaszkategóriái azonban csak kismértékben voltak kompatibilisek a korábbi (főleg az OSZK-ban végzett) olvasás-vizsgálatokkal.² Egyre inkább érződött an-

¹ Ennek eredményeit – az előzményekkel, és néhány későbbi (szűkebb körű) vizsgálati adattal együtt – egy korábbi munkámban igyekeztem összefoglalni. Ld. G. F.: Könyv, könyvtár, közönség. (A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében.) Budapest, 1998. OSZK

² Ezeket Nagy Attila foglalta össze és elemezte egy tanulmányban. Ld.: Nagy Attila: Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? Változási tendenciák a hazai olvasási és könyvtárhasználati szokásokban. Könyvtári Figyelő, 1997/3. sz.

nak szükségessége, hogy a régebbi, többször megismételt (1964, 1978, 1985) vizsgálatokkal azonos léptékű, reprezentatív felmérésre kerüljön sor. Erre a 2000. év utolsó negyedében jött el az alkalom. A Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet projektjeként,³ valamint a KOD Kft lebonyolításában 2000 őszén sikerült egy újabb, a magyarországi felnőtt (18 éven felüli) népességet reprezentáló művelődés- és vallásszociológiai témájú kérdőíves felmérést végeznünk. Az 1035 főre kiterjedő vizsgálat adatai összevethetők voltak a korábbi magyarországi reprezentatív olvasásszociológiai felmérésekével, sőt a kilencvenes években a határon túli magyarok körében végzett művelődésszociológiai adatfelvételek információival is.

Az alábbiakban a 2000. évi vizsgálat legfontosabb mutatószámait ismertetjük, a változások érzékeltetése céljából jobbra az 1985-ös (ugyanolyan módszerekkel lebonyolított) országos OSZK-vizsgálat hasonló mutatóihoz viszonyítva. Úgy véljük, hogy az eltérések beszédesek lesznek, és amellet tanúskodnak, hogy nagyon is aktuális volt az Olvasás Évének megrendezésével a magyar olvasáskultúra ügyét ismét a figyelem előterébe állítani.

Kezdjük azzal (ld. 1. sz. táblázat), hogy a felnőtt népességen belül 1985 és 2000 között jól érzékelhetően megnőtt azok aránya, akik *semmit* (sem könyvet, sem sajtóterméket), vagy *csak napilapot* szoktak olvasni, míg a könyvet és különböző sajtótermékeket *együtt* olvasóké jelentősen csökkent. Az együttes sajtó- és könyvolvasást, s azon belül a könyvolvasást rendszeresen művelők, vagyis bizonyos értelemben *az olvasói elit aránya 18%-ról 9%-ra esett vissza*.

1. SZ. TÁBLÁZAT
Összevont olvasási mutató*
(Reprezentatív országos felnőtt minták százalékos megoszlása)

Mit szokott olvasni?	1985	2000
Semmit nem olvas	5,3	12,2
Csak napilapot	6,5	10,9
Csak (napilapon kívül is) valamilyen sajtóterméket	23,8	28,6
Csak könyvet (plusz esetleg napilapot)	3,6	9,2
(Többféle) sajtóterméket és könyvet egyaránt, de könyvet nem rendszeresen	42,7	30,0
(Többféle) sajtóterméket és – rendszeresen – könyvet is	18,1	9,1
Összesen	100,0	100,0

* A mutató több kérdésre adott választ összesít. A kérdések külön-külön az egyes sajtótermékek és a könyvek olvasására, s annak gyakoriságára vonatkoztak.

Néhány adat álljon itt a sajtótermékek olvasásáról. 1985-höz képest 2000-re a *napilapolvasók* aránya 87%-ról 63%-ra, a *hetilapolvasóké* 81%-ról 64%-ra, a *folyóiratok* olvasóié pedig 45%-ról 29%-ra csökkent. (Az említett számokban azok is bennefoglaltatnak, akik csak ritkán olvassák egyik vagy másik sajtóterméket, a rendszeres olvasók

³ A projektet támogatta: RENOVABIS (Solidaritätsaktion der deutschen Katholiken), a XX. Század Intézet, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, és az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány.

köre ezeknél az arányszámoknál természetesen szűkebb, és az elmúlt másfél évtized alatt tovább szűkült.) Az írott betű iránti érdeklődés hanyatlása a sajtótermékek mindhárom válfajára kiterjedt tehát, legkevésbé talán a hetilapolvasásra. A 2. sz. táblázat egy összevont mutató segítségével vall erről a hanyatlási folyamatról.

2. SZ. TÁBLÁZAT
*Sajtóolvasás összevont pontszáma (0–5)**
 (Reprezentatív országos felnőtt minták százalékos megoszlása)

Sajtóolvasás intenzitásának pontszáma	1985	2000
„0” (egyáltalán nem olvas sajtóterméket)	5,9	15,3
„1”	10,5	20,9
„2”	14,9	25,4
„3”	27,3	17,0
„4”	17,6	11,5
„5” (napilapot, hetilapot és folyóiratot egyaránt rendszeresen olvas)	23,8	9,9
Összesen	100,0	100,0

* Ebben a napilapok, hetilapok, folyóiratok olvasásának ténye is és gyakoriságának mértéke egyaránt kifejeződik.

Persze ez nem jelenti azt, hogy bizonyos konkrét lapok iránt ne növekedhetett volna az érdeklődés, de ezek – az olvasók által említett címek alapján mondhatjuk – korántsem az irodalmi-kulturális-tudományos sajtótermékek közül kerültek ki. Az egyes lapfajták közül a legolvasottabb címek (a felnőtt népességen belüli százalékos arányszám feltüntetésével) a napilap kategóriában a *megyei napilapok* (együtt 38%), a *Népszabadság* (10%) és a *Mai Nap* (8%) (2000-ben!) voltak. A hetilapok közül a *Nők Lapja* (15%), a *Story* és a *Kiskegyed* (13-13%), a folyóiratok közül pedig a *Lakáskultúra* (3%), a *Cosmopolitan* és a *Praktika* (2-2%) kapott dobogós helyezést.

A sajtóolvasás minőségi jellemzésére összefoglalóan elmondható, hogy 2000 végén a felnőtt népességnek egyhatoda-egyhetede semmilyen sajtóterméket nem olvasott, közel fele szegényes sajtóválasztékkal élt (csak TV-újság vagy [helyi] napilap, illetve kizárólag kommersz bulvár-lapok); egyharmadrész sajtóválasztéka meglehetősen vegyes és közepes gazdagságú volt, s mindössze szűk egyhuszada preferálta a kulturális és információs szempontból értékesnek mondható lapok szélesebb választékát. (Az arányszámok hozzávetőleges közlésével alkalmazkodni kívánunk „puha” kategóriáink elaszticitásához.)

Ami a szűkebb értelemben vett *könyvolvasást* illeti, a felmérést megelőző évben legalább egy könyvet a felnőtt társadalom *közel fele* olvasott el, őket nevezhetjük – hagyományos olvasáskutatói standard szerint – *könyvolvasónak*. Nem véletlenül hangsúlyozzuk a XX. századi hagyományos kulturális „mértékegységek” szempontját: ugyanis az utóbbi évtizedek olvasásszociológiai vizsgálatai még az *elolvasott* – és nem csak fellapozott – könyvekben, ennek megfelelően dominánsan szépirodalmi olvasmányokban gondolkodtak, ellentétben a modern és posztmodern emberrel, aki sokszor – néhány praktikus információ kicsippentése céljából – csak bele-bele olvas a könyvekbe

vagy egyre inkább a számítógép képernyőjébe (vagy inkább – fogyasztói motivációtól vezérelve – a képes magazinokba). Mindez azt jelenti, hogy a hagyományos standard szerinti *könyvolvasók aránya az 1985-ös 64%-ról 2000-ben 49%-ra, s az ún. „rendszeres”* (havi átlagban legalább egy könyvet) *olvasók aránya pedig 19-ről 12%-ra csökkent.* (Ld. 3. sz. táblázatot.) Míg az olvasás gyakoriságának fékeződése végigkísérte az utóbbi évtizedeket, a könyvolvasók arányának csökkenése merőben új fejlemény, ezzel korábban, amióta olvasásvizsgálatok folynak Magyarországon, még nem találkoztunk.

3. SZ. TÁBLÁZAT

A könyvolvasás gyakorisága

(Reprezentatív országos felnőtt minták százalékos megoszlása)

Könyvolvasás	1985	2000
Nem olvas (évente egy könyvet sem)	35,6	51,2
Nagyon ritkán (évente 1–3 könyvet)	21,3	23,5
Időnként (évente 4–11 könyvet)	24,1	13,7
Rendszeresen (havonta átlagban legalább 1 könyvet)	19,0	11,6
Összesen	100,0	100,0

Ez a csökkenés annál is inkább figyelemfelhívó, mert az iskolázottság és a szabadidő növekedése közepette következett be. A szabadidőnek viszont egyre jelentősebb hányadát a *televíziózás* (és azon belül is elsősorban a kereskedelmi csatornák műsorainak fogyasztása) foglalja le; s ezzel egyúttal az olvasáskultúra megrendülésének egyik valószínű okát is megneveztük. Felméréseink komplex mutatói szerint a „keveset” és a „nagyon keveset” tévézők aránya 1985-ben 17% volt, 2000-ben már csak 3%. És a régebben „nagyon sokat” tévézők (ez naponta átlagosan legalább 3 órás műsorfogyasztást jelentett) 18%-os aránya manapság többségi: a kérdezettek 55%-át jellemző magatartássá vált.

Bár a keveset tévézők csoportja (kis létszámuk miatt) nehezen vizsgálható törpe kisebbséggé változott, a hetvenes és nyolcvanas években tapasztalt tendencia továbbra is érvényes: a magasabb olvasási teljesítményszintek egyértelműen a mérsékelt tévézéshez kötődnek, míg a képernyő nyakló nélküli imádata tipikus módon nem vagy alig olvasással jár együtt. A televízió tehát, elsősorban a kereskedelmi csatornák „jóvoltából”, megőrizte, sőt fokozta hegemoniára törekvő, az olvasást visszaszorító szerepét. A fogalmazás azonban így nem egészen pontos: valójában az értékrendnek az anyagiasság, a haszonelvűség és a hedonizmus felé történt elmozdulásai csökkentették az egyik, és növelték a másik médium iránti igényt, és ők ketten – a TV és a könyv – csak közvetett kapcsolat keretében rivalizálnak egymással.

Mostanság – a művelődési és információszerzési szokások megváltozásának egyik fő okaként – sokat emlegetik a gyorsan terjedő *számítógépes* kultúrát és a világháló egyre fokozódó használatát. A számítógép-használat azonban összetársadalmi méretekben még nem lehet oka a nyomtatott könyvek iránti érdeklődés ily mértékű csökkenésének, ugyanis felmérésünk szerint 2000 végén a felnőtt népesség mintegy negyede használt különböző okokból számítógépet, s az e-mail és Internet-használók aránya pedig alig érte el a 10%-ot. Ráadásul – egyelőre – *a számítógép-használók zöme a legalábbis közepes gyakorisággal olvasók rétegeiből kerül ki.* (Néhány adat: a könyvet nem

olvasóknak mintegy egytizede szokott – legalább hetente – számítógépet használni, a rendszeres olvasóknak viszont egyharmada. Vagy: az Internet-használók a könyvet nem olvasók 3%-át, a közepes gyakorisággal és rendszeresen olvasóknak pedig 15-15%-át tették ki.)

A könyv olvasás – a társadalmi átalakulások közepette is – jórészt megőrizte rétegspecifikus vonásait. Így továbbra is elsősorban „nőies” tevékenység: a nők változatlanul többen és többet olvasnak, mint a férfiak. A fiataloknak az idősekhez viszonyított olvasási többlete az ezredfordulón is megfigyelhető volt, de a nyolcvanas évekhez képest erősen megfogytakozott. (És nem azért, mert az idősebbek intenzívebb olvasókká váltak: minden korosztály veszített korábbi olvasói aktivitásából, de leginkább a fiatal felnőtt [18–30, és a 31–40 éves] korcsoportok.) Az iskolai végzettség mértéke változatlanul a legfontosabb olvasást befolyásoló független változónak látszik, de a középiskolai végzettség megszűnt az olvasási tevékenységet szinte garantáló tényezőnek lenni: immár az érettségizettek csaknem egyharmada nem szokott könyveket (el)olvasni. (Sőt: a diplomásoknak is egyhatoda!) Az utóbbi másfél évtized alatt minden iskolázottsági kategória veszített olvasási intenzitásából, de hierarchiájuk megmaradt: a végzettség szintjének növekedésével nő az olvasás előfordulása és gyakorisága egyaránt. A különböző településtípusok olvasásra inspiráló hatása is egyetemlegesen csökkent, de a település nagyságrendjének emelkedésével együtt változatlanul növekszik. (Az sem változott, hogy a főváros nem tud olvasói pluszt adni a vidéki nagyobb városokhoz képest.)

Magyarország olvasási lejtője most is nyugat-kelet irányú, mint a hetvenes és nyolcvanas években (és feltételezhetően korábban). Minden régió veszített korábbi olvasói arányszámaiból (Nyugat-Dunántúl, a korábbi „favorit” is), de nem egyforma mértékben. Az olvasási térkép némileg átrendeződött: az egykor legrosszabb olvasásgyakorisági teljesítményeket nyújtó Kelet-Magyarországhoz a Közép-Dél Alföld és Észak-Magyarország (BAZ, Heves és Nógrád megye) is csatlakozott, és a Dunántúl is meglehetősen egységesült. Így az olvasási térkép fő választóvonal a Duna lett: ettől keletre valamelyest az átlagosnál kevesebbet, nyugatra pedig valamivel többet olvasnak az emberek.

Es ha már a magyar olvasáskultúra regionális vonásait nyomozzuk, lépünk át Magyarország határait és vessünk egy pillantást a határon túli magyarok könyv olvasási aktivitására. 1998 és 2000 közötti felmérési adatok alapján Erdélyben és Kárpátalján a felnőtt magyarok 65–70%-át találtuk könyv olvasónak, Felvidéken és a Vajdaságban pedig 60–60%-át, tehát mindenütt többet olvasnak, mint Magyarországon (49%). (A rendszeres olvasók aránya másutt is a hazai 12% körül mozgott, csak Erdélyben volt valamivel magasabb.) Sajátos módon a nyugat-kelet lejtő határon túl – Magyarországhoz képest – eltérő módon viselkedik: a kevésbé modernizálódott keleti térségek (Erdély, Kárpátalja) tradicionális értékrendjének szellemi talaján nagyobb olvasási aktivitás terem, mint a modernizáltabb felvidéki és délvidéki magyarság köreiben, nem beszélve az európai integrációhoz gyors léptekkel közeledő anyaországról, amely – legalábbis társadalmának hétköznapi gyakorlatából: a Kárpát-medence leggyengébb olvasási teljesítményéből kiolvashatóan – nem tartja európai csatlakozása fontos feltételének a könyvkultúrát. Fogyatékos polgári értékvilággal társuló modernizációs folyamat egyfelől, polgári értékeket ápoló premodern állapotok másfelől – többszörösen is ellentmondásos helyzet kontúrjai rajzolódnak ki! Persze csak akkor beszélhetünk igazi ellentmondásról, ha – például a nyolcvanas évek felmérési tapasztalataira támaszkodva (amelyek az aktív olvasás szoros vonzáskörében többek között a kreativitás és a nyitottság értékeit találták) – elfogadjuk, hogy az (aktív) olvasás a polgári értékek (tevé-

kenységek) közé tartozik, és nem tekintjük – (legfrissebb tapasztalataink csábításának engedve) egyre inkább premodern értéknek. Bonyolítja a helyzetet, hogy azok az idők, amelyek (a jelenből visszatekintve) a magyar olvasáskultúra kifejezetten pozitív korszakainak tűnnek (talán az ötvenes évek, de bizonyíthatóan a hatvanas évek első fele), nemcsak egyszerűen premodernnek, hanem *diktatórikusnak* is minősíthetők. Erre a szituációra rímel a határon túli magyarság jelenlegi magasabb olvasói teljesítménye is, amely a *kisebbségi helyzet* identitás-kovácsoló nyomása alatt született. A szabadság tehát sajnos nem eredményez (legalábbis nem automatikusan) magasabb kulturális nívót – és ezt nemcsak az olvasás mennyiségi adatai, hanem az olvasás (és olvasmányok) *minőségét* firtató kérdésekre adott válaszok is bizonyítják.

A *minőségi mutatók* ugyanis – a hagyományos értelemben vett esztétikai-kulturális értékek tekintetében – ha lehet, még szomorúbb képet sejtetnek, mint a fönti mennyiségi adatok. A legutóbbi olvasmányok között Magyarországon az utóbbi másfél évtized alatt a XX. századinál régebbi (romantikus és realista) *klasszikus* irodalom aránya 16-ról 6%-ra csökkent, a *szórakoztató* („lektúr”, „bestseller” stb.) irodalom aránya pedig 35-ről 42%-ra nőtt. (Ld. 4. sz. táblázat.) Emelkedett az elolvasott *ismeretközlő* könyvek aránya is. (A non-fiction iránti kereslet növekedését természetesen nem tarthatjuk negatív tendenciának, legfeljebb akkor, ha a szépirodalom teljes mellőzésével jár együtt – ami egyébként egyre gyakoribb jelenség.) A 4. táblázat adatsorát a legfrissebb határon túli adatokkal is kiegészítettük. Ezekből az derül ki, hogy a klasszikus irodalom különböző válfajait inkább határon kívül, a kommercialitásokat pedig határon belül preferálják. (A non fiction és a modern irodalom esetében viszonylag kiegyensúlyozott az érdeklődés.) Tehát *a kisebbségben élők körében kedveltebb az értékesebb irodalom és erősebb a hagyományőrző attitűd.*

4. SZ. TÁBLÁZAT

A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek stílusa-jellege szerint
(Reprezentatív felnőtt minták százalékos megoszlása)

Az olvasmányok stílusa-jellege	A magyar könyv olvasók százalékában					
	Magyarország (1985)	Magyarország (2000)	Erdély (1998)	Kárpátalja (1999)	Felvidék (1999)	Vajdaság (2000)
Romantikus	8	3	9	8	6	8
Klasszikus realista (XIX. sz. és korábbi)	8	3	10	11	6	10
XX. sz-i realista	18	17	34	24	28	31
Modern (esztétikailag értékesnek tartott)	5	3	2	3	5	2
Szórakoztató irodalom (krimi, kalandregény, bestseller stb.)	35	42	16	25	26	26
Non-fiction (ismeretközlő)	25	31	29	29	29	23
Nem megállapítható	1	1	-	-	-	-
Összesen	100	100	100	100	100	100

Az aktuális olvasmányok szerzőinek nemzetiség szerinti 1985-ös és 2000-es magyarországi megoszlása (ld. 5. sz. táblázat) a *magyar szerzők* kategóriájában és a (nyugat- és kelet-) *európai szerzők* körében *csökkenést*, a (túlnyomórészt észak-) *amerikai szerzők* esetében viszont jelentős *növekedést* (7%-ról 31%-ra) mutat. Itt is éltünk a határon túli összehasonlítás lehetőségével, és azt tapasztaltuk, hogy határon túl mindenütt magasabb a magyar szerzők aránya, mint 2000-ben itthon; az amerikai szerzőké viszont alacsonyabb, mint Magyarországon. Vagyis *határon túl jobban ragaszkodnak* a hagyományos értékhez és a *nemzeti irodalomhoz*, és egyelőre nem, vagy csak lassabban és fékezetten követik a Magyarországon évtizedek óta egyre jobban kibontakozó kommercializálódási tendenciát.

5. SZ. TÁBLÁZAT

A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek szerzőinek nemzetisége szerint
(Reprezentatív felnőtt minták százalékos megoszlása)

Az olvasmányok szerzőinek nemzetisége	A magyar könyv olvasók százalékában					
	Magyarország (1985)	Magyarország (2000)	Erdély (1998)	Kárpátalja (1999)	Felvidék (1999)	Vajdaság (2000)
Magyar	55	42	59	49	45	55
Európai (volt) szocialista országok népei	4	2	3	6	7	7
Egyéb (főleg nyugat-) európai országok népei	29	21	20	27	21	18
(Észak- és Dél-) Amerika	7	31	14	10	22	18
Egyéb	2	3	4	1	3	2
Nem megállapítható	3	1	-	7	2	-
Összesen	100	100	100	100	100	100

A kilencvenes évek eleje óta végzett vizsgálatok révén tudjuk, hogy a határon túli magyarság körében az olvasáskultúrának (is) erős identifikáló hatása van, és a nemzeti hovatartozás kérdésének fontossága az olvasás fontosságát is erősíti. Az összefüggés Magyarországon is működik, de halványabban, mert hiányzik a kisebbségi sors „gyöngyöt izzasztó” nyomása.

Eddig az olvasmányanyag egészének összetételét elemeztük, most konkrét szerzőnevekkel szeretnénk illusztrálni az olvasói érdeklődésben lezajlott változási tendenciákat. Elsőként (ld. 6. sz. táblázat) a *legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzőit* mutatjuk be, mégpedig – a távolabbi múlt érzékeltetésének szándékával – az 1964-ben regisztrált szerzőlista kiegészítőleges feltüntetésével.

A három lista három külön ízlésvilágot érzékeltet – pedig mindhárom a magyarországi felnőtt népesség közegeiben keletkezett, csak másfél-két évtizedes időközökben. 1964 olvasmányvilága nemcsak a klasszikus hagyomány és a nemzeti irodalom nagyjainak felkarolásában jeleskedik, hanem feltűnő az olvasói érdeklődés néhány nagy írónev (legfőképpen Jókai) körüli erős koncentrációja is: az összes (legutóbbi) olvasmány

mintegy 30%-át négy író (Jókai, Gárdonyi, Móricz és Mikszáth) írta. Az okok elemzésére már több ízben kísérletet tettem, most itt csak annyit említenék meg, hogy a kiadáspolitikai okok mellett a legnagyobb szerepet az a (társadalom jelentős részét átható) lelkiállapot játszhatta, amely a levertt forradalom után alakult ki, és amelynek egyik fontos elemét a múltba való menekülés jelentette.

6. SZ. TÁBLÁZAT
*A legutóbbi olvasmányok szerzői reprezentatív országos minták
felnőtt könyv olvasói körében*

Sz.	1964*		1985		2000	
	Szerző	%**	Szerző	%**	Szerző	%**
1.	Jókai Mór	16,2	Szilvási Lajos	3,7	Steel, D.	4,6
2.	Gárdonyi Géza	4,9	Jókai Mór	2,6	Cook, R.	3,8
3.	Móricz Zsigmond	4,9	Dumas (id.)	2,2	Lőrincz L. László	2,4
4.	Mikszáth Kálmán	4,1	Berkési András	2,1	Jókai Mór	1,9
5.	Hugo, V.	2,3	Merle, R.	1,8	Moldova György	1,7
6.	Verne, J.	2,2	Zalatnay Sarolta	1,8	Smith, W.	1,4
7.	Cronin, A. J.	2,2	Zilahy Lajos	1,3	Fable, V.	1,2
8.	Móra Ferenc	1,7	Móricz Zsigmond	1,1	Courths-Mahler, H.	1,0
9.	Mark Twain	1,5	Rejtő Jenő	1,1	Dallos Sándor	1,0
10.	Tolsztoj, L.	1,4	Szabó László	1,1	King, S.	1,0

* Forrás: Mándi Péter: A könyv és közönsége. Bp. 1968. KJK. 107. p.

** Az összes olvasmány %-ában

Az 1985-ös lista lényegében abból a tudatvilágból ad – némi kulturális fénytöréssel – ízelítőt, amely a Kádár rendszer évtizedei alatt alakult ki, amely a klasszikus értéknek már csak fragmentumait tartalmazza, és amelynek két legadekvátabb, és kiemelt népszerűségű író-alakja mintegy negyed évszázadon keresztül Szilvási Lajos és Berkési András volt. Ők a szocializmus hazai konszolidálásának tudatipari élharcosai (főleg az utóbbi), és ahogy a meglehetősen vontatott konszolidációs kísérlet megbukott, az ő népszerűségük is elenyészett. (Legalábbis Magyarországon, ugyanis – anakronisztikus módon – határon túl a kilencvenes évek olvasmánylistáinak középmezőnyében még találkozhattunk a nevükkel.)

A harmadik lista az ezredforduló új kulturális tudatállapotának lenyomata, amely már csak nyomokban őrzi a nemzeti hagyományt (a klasszikus világirodalmat pedig még úgy sem), viszont felkarolja és intenzív érdeklődésével tűnteti ki minden idők szórakoztatóiparának „nemzetközi nagymestereit”. A különböző diktatúrák korszakai után eljött végre a szabadság hona, amelyet a társadalom zöme – legalábbis egyelőre – arra használ, hogy a kulturális választékból azt válassza ki, ami talmi, és azt mellőzze, amit a XX. századi értelmiségi közmegegyezés esztétikai-kulturális értéknek tekintett.

A kultúra eme „szép új világa” azonban – talán némi lelkiismeret furdalással – még őrzi az elsüllyedt Atlantisz emlékét. Amikor ugyanis – régi szokásunknak megfelelően – a könyv olvasóktól aziránt érdeklődtünk, hogy „*kik a legkedvesebb íróik*”, a névsor élmezőnyében (ld. 7. sz. táblázat) – a ma is erősen olvasott szerzők mellett – olyan írók neve is fel-fel bukkant, akiket ma már nem, de régebben olvastak, és akikhez egy-

kori olvasóik kellemes emlékei fűződnek. Az ilyen „olvasásmúzeumi” listán még az ezredfordulón is Jókai Mór áll az élen (és nemcsak Magyarországon, hanem a Kárpát-medence minden magyarlakta övezetében), valamint Mikszáth, Petőfi és Gárdonyi nevével is találkozhatunk. A „tegnapelőtt” klasszikus kedvencei mellett még a „tegnapiak” is előfordulnak (Szilvásiék személyében), és természetesen a maiak is: Cook, Steel, Lőrincz L. stb. (A lista tehát csak részben múzeumi.) A régebbi szerzők azonban 2000-re (1985-höz képest) mind hátrébb sorolódtak, vagy legalábbis (és ez általános tapasztalat) jelentős mértékben veszítettek említőik korábbi arányszámából.

7. SZ. TÁBLÁZAT

„Kik a legkedvesebb írói?”

(Reprezentatív országos minták felnőtt könyv olvasóinak százalékában)

Sorszám	1985	%	2000	%
1.	Jókai M.	32,5	Jókai M.	16,2
2.	Szilvási L.	19,8	Cook, R.	7,6
3.	Berkesi A.	16,3	Moldova Gy.	6,8
4.	Mikszáth K.	12,3	Steel, D.	6,0
5.	Móricz Zs.	7,5	Mikszáth K.	5,8
6.	Gárdonyi G.	6,8	Szilvási L.	4,8
7.	Moldova Gy.	5,4	Petőfi S.	4,2
8.	Merle, R.	4,8	Lőrincz L. L.	3,8
9.	Dumas (id.)	4,8	Gárdonyi G.	3,4
10.	Petőfi S.	4,8	Berkesi A.	3,2

Mindebből legalább két következtetés vonható le: 1.) az ezredfordulón a kommercializálódás tendenciája már az „ab ovo” hagyományörzőbb „kedvenc” listákat is elérte; 2.) manapság az olvasóknak már kevésbé akadnak „belülről vezérlő” kedvencei, és helyükbe egyre inkább a tömegkultúra divatszárjai lépnek.

Arra a kérdésre, hogy „melyek élete legemlékezetesebb olvasmányai”, legtöbben – 1985-ben és 2000-be egyaránt – az *Egri csillagokat* említették, a további élenjáró helyeken pedig – meglehetősen összetorlódva – Jókai két népszerű regénye: *Az arany ember* és *A kőszívű ember fiai*, illetve Dallos Sándor Munkácsi-regénye és M. Mitchell *Elfújta a szél* c. bestsellere áll. Ezeknek a könyveknek a kiemelt népszerűségét tehát az utóbbi másfél évtized változásai nem érintették. (Ami annál is inkább hihető, mivel már 1978-as országos vizsgálatunk során is – egy-egy Berkesi és Hemingway-kötettel feldúsítva – az említett műveket találtuk a legemlékezetesebb olvasmányoknak.) Határon túl minden régióban ugyancsak Gárdonyi immár 100 éves, mégis örökifjú regénye volt a lista-vezető, és azt általában a két említett Jókai-mű követte, ezekhez pedig hol Petőfi versei, hol a *Légy jó mindhalálig*, hol pedig a már a magyarországi listáról is ismert Dallos Sándor féle élettrajzi regény, vagy az *Elfújta a szél* csatlakozott. Mindenesetre megállapítható, hogy van három olyan magyar regény (*Egri csillagok*, *Az arany ember*, *A kőszívű ember fiai*) amelyek kitüntetett kedvelésében (ha nem is jelenidejű olvasottságában) Kárpát-medence méretű összmagyar konszenzus létezik.

Az utóbbi, a „kedvencekre” vonatkozó információink már nem a meglehetősen esetleges és mulékony olvasói érdeklődésre, hanem a korábbi jelentős bensővé tett irodalmi élményekre alapozó, és kevésbé változékony *olvasói ízlésre* engednek következtetni. Ezeknek a mélyebb elkötelezettségekről árulkodó kedvenc íróknak és emlékeztetesebb olvasmányoknak egy-egy olvasóra jellemző együttese alapján (mindegyik műfajból egy-egy kérdéselt több nevet és címet is megnevezhetett) – régi kutatási gyakorlatunkat követve – olyan „sűrített” (a kedvenc szerzők-művek esztétikai-stiláris sajátosságait figyelembe vevő) *ízléskategóriákat* hoztunk létre, amelyekbe a rendelkezésre álló információk *összhatását*, domináns elemét vizsgálva soroltuk be az egyes olvasókat. (Az egyes ízléskategóriák rövid ismertetését ld. a 8. sz. táblázatban.)

8. SZ. TÁBLÁZAT
Olvasói ízléskategóriák
(Reprezentatív országos felnőtt minták százalékos megoszlása)

Kategóriák	A könyvolvasók százalékában	
	1985	2000
„Modern” (az értékes kortárs, illetve nem hagyományos XX. sz-i irodalom dominanciája)	4,6	2,4
„Klasszikus” (a XIX-XX. sz-i realista klasszikusok dominanciája)	19,9	14,2
„Bestseller I.” (a nagy irodalom látszatát keltő félművészi ill. álművészi irodalom dominanciája – értékes művek társaságában)	17,7	18,1
„Bestseller II.” (bestseller kedvencek önmagukban, ill. egyéb szórakoztató irodalom társaságában)	18,3	25,7
„Romantikus” (a XIX. sz-i romantika dominanciája)	14,2	12,7
„Lektűr” (a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciája, esetleg romantikával)	17,9	14,5
„Ismeretközlő” (kizárólagosnak tűnő non-fiction érdeklődés)	5,1	10,8
Besorolhatatlan	2,3	1,6
Összesen	100,0	100,0

Elismerve ízléskategóriánk bizonyos értelemben vett „puhaságát”, a mutatót mégis olyan esszenciális információhordozónak tartjuk, amely immár három évtized kutatásaiban került „bevetésre”, és tapasztalataink szerint a társadalom ízlésorientációjának főbb irányairól és ezek változásairól meglehetősen híven tájékoztatott. A 8. táblázat első tanulsága, hogy az interiorizált értékekre alapozó ízlés sokkal kevésbé változékony, mint az aktuális olvasmányokban kifejeződő olvasói érdeklődés: másfél évtized alatt a hét kategória közül csak háromnál mutatkozott jól érzékelhető (de nem túl jelentős) eltérés: a klasszikusok kedvelésén nyugvó ízléstípus arányszáma csökkent, az értékeesebb művekkel nem társuló sikerkönyvek preferálására épített „bestseller II.” ka-

tegória, valamint a szépirodalmi érdeklődés híján ismeretközlő művekre fókuszáló beállítódás viszont erősödött. Vagyis a társadalom ízlésállapotának hangsúlyeltolódásai-ban is megfigyelhető – szolidabb mértékben – az olvasói érdeklődés átrendeződésének két alaptendenciája: a kommercializálódás és a prakticzálódás.

Mielőtt ízlésadataink alapján összegzésül néhány megállapítást tennénk a magyar társadalom jelenlegi ízlésállapotáról, keresztábráink segítségével szeretnénk néhány információval szolgálni az egyes kategóriák rétegspecifikus vonásairól. Korábbi tapasztalatainkat megerősítve, a „bestseller” ízlésorientáció erősen „nőies” maradt, a cselekményesebb-kalandosabb „lektúr” pedig – az „ismeretközlő” típusal együtt – erősen „férfias”. A „klasszikus” ízlésszint (valamint „romantikus”) markánsan az idősebb korcsoportokhoz kötődik, a „lektúr” a fiatalokhoz, a „bestseller” pedig inkább a középkorúakhoz. Az iskolázottság mértéke ismét jelentős differenciáló hatású változónak bizonyult: a „modern” ízlésképlet jelenléte érettségi szinttől kezdve érzékelhető, és főleg a diplomások sajátja. Sajátos módon a sikerkönyvek preferálása mellett irodalmi értékeket is felvonultató „bestseller II.” kategória is együtt erősödött a végzettség szintjének növekedésével; ellentétben a „romantikus” ízléstípussal, amelynek részaránya a végzettség emelkedésével éppen hogy egyre csökken. (Ami arra enged következtetni, hogy a romantikus irodalom manapság nem annyira klasszikus értékhorozóként, hanem inkább afféle régimódi kalandregényként funkcionál.) A „lektúr” és „bestseller II.” – a kikapcsolódásra és szórakozásra beállítódott ízlésszint két változata – a diplomásoktól távolodik el leginkább, és a 8 osztályos, valamint a szakmunkás végzettséghez áll a legközelebb. (Tehát nem a 8 osztálynál alacsonyabb szinthez, amely inkább a romantikus és a praktikus ismeretközlő olvasmányokat vonzotta.) Legsajátosabban a (realista) klasszikus irodalom preferálására alapozó „klasszikus” ízléstípus társadalmi bázisa alakult: sajátos kétarcúság jegyében (akárcsak a nyolcvanas években) egyrészt a legalacsonyabb, másrészt a legmagasabb végzettségi szinthez kötődött a legerősebben. Vagyis két alapvetően eltérő irányultságú ízléstípust rejt a „klasszikus” kategória: az egyik a közérthetőségre és az ismertségre helyezi a hangsúlyt, a másik pedig a veretes esztétikai-kulturális értékre. Némi leegyszerűsítéssel a „modern” és a „bestseller” ízléstípusokat (de a „lektúr” is) inkább urbánus, a „romantikus” (és némileg a „klasszikus”) kategóriát pedig inkább rurális jelenségként ismertük meg. Az eddigi összefüggések nagyjában-egészében már a nyolcvanas években is fennálltak. Az egyes régiók olvasói arculata azonban az ízlés vonatkozásában is változni látszik. A „klasszikus” típus preferálása mintha már nem az Alföldön, hanem (a „modern” kategóriával együtt) inkább a Dunántúlon lenne erősebb, a „lektúr” viszont kifejezetten Kelet-Magyarországon. A viszonylag kis különbségek ellenére megfordulni látszik a régebbi tendencia, amely a minden tekintetben (az olvasás gyakorisága terén is) elmaradottabb Kelet-Magyarország ízlését hagyományörzőbbnek, a nyugatiét pedig hedonisztikusabbnak mutatta. (Annyi maradt e tendenciából, hogy az értékekkel társított „bestseller I.” máig inkább az Alföldön, a kommercialisabb „bestseller II.” pedig inkább Nyugat- és Közép-Dunántúlon honos.)

Szóljunk még néhány szót az egyes ízlés-formációk *kulturális holdudvaráról*. A „modern” és a „klasszikus” ízlésképlet elsősorban a szolid-közepesen tévézők, valamint a rádió- és televízió-adók (és műsorok) választékából értékcentrikusan válogatók sajátja. A „lektúr” és „bestseller II.” típusba tartozók tévéznek a legtöbbet, és az ő tévés és rádiós ízlésük a legkevésbé értékorientált. A számítógéphasználat tekintetében a két ízlésképlet útja szétválk: a „modern” típus inkább a nagyon gyakori, a „klasszikus”

pedig a ritkább (vagy semmilyen) számítógép- (és azon belül Internet-) használat felé hajlik. A számítógépes kultúrától legtávolabb láthatólag a „romantikus” és a „lektúr” (és bizonyos mértékig a „bestseller II.”) ízlésképlet képviselői állnak, legközelebb pedig az „ismeretközlő” (és a „modern”) kategóriákba tartozók. A jelentős irodalmi értékeket is felvonultató „bestseller I.” kategória közepes pozíciót foglal el. Vagyis nem teljesen független egymástól a két kultúra, de nincs lineáris minőségi összefüggés sem: az igénytelen olvasáskultúra ugyan általában a számítógép (és a világháló) mellőzésével jár együtt, de az irodalmi (hagyományos) érték sem inspirál okvetlenül intenzív számítógéphasználatra. Annál inkább a modern – akár irodalmi – jelenségek, információk iránti érdeklődés! Erősebb az olvasás kapcsolata az egyéb audio-vizuális kultúrákkal: nemcsak a rádiózás és a televíziózás, hanem egyéb művészeti területek (zene, film) befogadási színvonalával is markáns párhuzamokat mutat föl.

Ha az ezredforduló magyar társadalmának ízlésállapotáról ezek után valamilyen (szükségszerűen elnagyolt) összegző képet akarunk rajzolni, ismét a 8. táblázat adataihoz folyamodva, a *felnőtt könyvolvasók egyhatodát* (és a felnőtt népesség szűk egytizedét) *jellemezhetjük az irodalmi érték iránti* (inkább több, mint kevesebb) *fogékonyssággal*. (Ez az arányszám úgy jött ki, hogy összegeztük a „modern” és a „klasszikus” ízlésszintek képviselőit. Igaz, hogy a „klasszikus” kategóriát szociológiai értelemben kétarcúnak találtuk, de a kevésbé értékcentrikus – mennyiségileg kisebb – rész kiesését a „bestseller I.” kategória legfogékonyabb hányada pótolni tudja. A „romantikus” kategóriával – annak jelenlegi kommersziális funkcionálása miatt – e téren nem számolhattunk.) Az említett fogékony és igényes egyhatod másfél évtizeddel ezelőtt még az olvasók egynegyedét, a felnőtt lakosságnak pedig mintegy 16%-át (a megfelelő jelenlegi arányszám csaknem kétszeresét!) jelentette.

Új világ köszöntött ránk, amely az olvasáskultúrában (is) új korszakot hozott. Számolnunk kell azzal, hogy a szépirodalom, amely a demokrácia profi politizálási színtereinek kiépülésével jelentős pozíciókat veszített a társadalmi-politikai életben, az olvasmányszerkezetben is további tért veszít. Számolnunk kell azzal is, hogy a szépirodalmon belül tovább nő a felületesebb, a világdivat hullámain hozzánk érkező újkeletű olvasmányok népszerűsége, és csökken a hagyományos érték, a klasszikusok, és általában magyar irodalom szerepe. Vagyis a vizuális kultúrában korábban és radikálisabban jelentkező globalizációs jelenségek (amelyek sokszor az amerikanizálódás köntösét veszik magukra) immár egyre nagyobb tért hódítanak az olvasáskultúrában is. A határon túli magyarság egyelőre még ellenáll e tendenciának, de Magyarország – Laokoónként – már e „szép új világ” kígyójának foglya. Nagy kérdés, hogy mik a távolabbi jövő esélyei, és bízhatunk-e az észlelt tendenciák megváltozásában? Kérdés az is, hogy – Berzsenyivel szólva – a „fene fátumok mozdíthatatlan zárai” leverhetők, vagy kinyithatók-e, s ha igen, hogyan? E kérdések megválaszolása nem a jelenkutató dolga. Az olvasásszociológus azzal kívánt hozzájárulni a válaszok kereséséhez, hogy kendőzetlen képet igyekezett rajzolni a magyar olvasáskultúra jelenlegi – ezredfordulós – helyzetéről.